

skog podložništva naći u priključenju Vojnoj granici; najmanje, što su seljaci namjeravali postići, bilo je »sprečavanje spahiske samovolje i pridržavanje urbara«.

Rezultat je bio djelomično uspješan: utvrđivanjem maksimuma supererogacije intimat iz 1810 spriječio je daljnje povećanje eksploatacije radne snage podložnika, a svi raspoloživi podaci ukazuju na zaključak da bi se bez toga zakonskog ograničavanja porast zahtjeva feudalnih gospodara i dalje nastavio.

Ipak, kako ističe Gavrilović zaključujući svoj rad: »Pošto su seljaci ostvarili samo minimum želja — urbarijalne olakšice — jasno je da osnovne društvene protivnosti feudalnog poretka u Sremu i Slavoniji nisu rešene, već su samo za neko vreme ublažene, a njihovo definitivno ukidanje ostalo je kao zadatak koji će se rešiti tri decenije kasnije, u narodnom pokretu 1848...« (212).

NEKA RAZJAŠNJENJA POVODOM NAPISA I. KARAMANA

U osvrtu na moju knjigu »Agrarni pokreti u Sremu i Slavoniji početkom XIX veka«, dr Igor K a r a m a n zadržao se isključivo na pitanjima agrara kao široke podloge seljačkih pokreta početkom prošlog stoleća, ne ulazeći pobliže u razmatranje i ocenu mog izlaganja o samim pokretima. No, on se nije zadržao samo na reprodukovanju mojih rezultata, nego je stavio i izvesne zamerke i pokušao da neka pitanja slavonsko-sremskog agrara preciznije postavi i razradi, te na taj način da i ovom prilikom doprinese našem boljem poznavanju ove problematike, što dolazi do izražaja naročito u drugom delu njegovog napisa. Pošto se Karaman služio građom iz arhiva vlastelinstva Valpovo, koje je predmet njegove doktorske disertacije, uspeo je da moje osnovne teze potvrdi, a neke ovlaš nabačene da razradi odnosno da pokrene o njima diskusiju.

1. Karaman smatra da bi moja knjiga bila zaobljenija i logičnija celina da sam se ograničio samo na Sremsku i Virovitičku županiju, t. j. da sam je završio sa 1810/11, a ne sa 1815/16. godinom. Po njemu, trebalo je da seljački pokret u Požeškoj županiji 1815. obradim posebno, izvan ove knjige, kao što sam učinio sa pokretom u Moslavini 1815—16, jer mu se čini »da je podloga tog pokreta drugačija«, a pošto to nisam učinio, ja sam »narušio donekle problematsko jedinstvo svoje teze«, polazeći sa stanovišta »teritorijalno-vremenske cjeline«, a ispuštajući iz vida da je sprovođenjem u život urbarijalne naredbe iz 1810. »zaključena jedna značajna faza u razvitku agrarne ekonomike tog područja...«

Ja sam povezo pokret u Požeškoj županiji sa pokretima u Sremskoj i Virovitičkoj županiji jer sam smatrao da je njihova agrarna osnova vrlo slična, a često skoro identična. Sve tri pomenute županije imale su vrlo sličan razvitak tokom XVIII st. (naseljavanje, komorsko-vojna uprava, inkorporacija, sudstvo, finansije itd). Pored toga, sve tri županije imale su i s t e urbare od 1737. odnosno 1755—56, kao i druge urbarijalne uredbe koje su tokom druge polovine XVIII st. za njih propisivane. Meni se čini da ovi administra-

tivno-pravni okviri ne bi bili logični da im nije odgovarala i vrlo slična, često identična agrarno-socijalna osnova. Tim ne tvrdim da razlika nije bilo između Sremske i Požeške županije, jer ih je bilo i u samoj Sremskoj županiji između naselja u Fruškogorskom (vinorodnom) Sremu i onih u ravničarskom (Donjem) Sremu. Ali, te razlike nisu takve prirode da bi isključivale jedinstvenu osnovu seljačkog pokreta u Sremu i Slavoniji.

U mojoj knjizi intimatu iz 1810. dato je dovoljno mesta, da bi se on mogao shvatiti kao izvestan prelom u sremsko-slavonskom agraru, u čemu se Karaman sa mnom u potpunosti slaže. Ali, ta urbarijalna naredba, nije u Slavoniji o d m a h sprovedena u život, da bismo se u izlaganju problema sremsko-slavonskog agrara i pokreta mogli zaustaviti na 1810. godini. To se jasno vidi na str. 196 gde sam konstatovao da je intimat u srpsko-hrvatskom prevodu »poslat i drugim spahilucima Požeške županije koji su do tada odbijali da ga sprovedu u život«. Ovaj agrarno-pravni akt imao je svoje posledice, a jedna od njih, pored drugih uzroka, jeste i seljački pokret u Požeškoj županiji 1815. Na to ukazuju i seljačke vođe u svojoj predstavi caru kad govore o nepoštovanju naredbe iz 1810. (str. 178). Može se reći da je ova urbarijalna naredba u potpunosti sprovedena u život zapravo tek 1815-16, kad je konačno skršen otpor plemstva prema njoj u sve tri županije, a naročito u Požeškoj, pa se stoga ta godina, a ne 1810. može uzeti kao granica do koje je trebalo ići u obradi teme, kao što sam i učinio u svojoj disertaciji. Najzad, i sa stanovišta povezanosti naše pokrajinske sa širom istorijom Habsburške monarhije, 1815. predstavlja graničnu godinu u kojoj su zaključeni oni događaji koji su počeli sa austro-turskim i austro-francuskim ratovima od 1788. i 1792.

Meni se čini da sam pogrešio što i pokret seljaka u Moslavini 1815—16. nisam uključio u svoju disertaciju, uz nužne ograde o razlikama u urbarijalno-političkom uređenju Moslavine i Slavonije, jer bi se i taj pokret bolje sagledao u sklopu veće celine o agrarno-socijalnim gibanjima nego u posebnoj studiji. Mislim da nisam grešio kad sam u vezi sa agrarnim pokretima početkom XIX st. pisao:

»Opšti uzroci tih seljačkih pokreta mogu se svesti na posledice razvitka kapitalističke privrede u Austriji i Zapadnoj Evropi, što je kod nas dovodilo do pojačane izvozne trgovine žitom, stokom i drvima, u koju se uključuju slavonski i hrvatski feudalci, kao i na posledice Napoleonovih ratova koji su preko dve decenije tražili od seljaštva žrtve u krvi i znoju, povećanim kontribucijama i lišavanjem elementarnih sredstava za održavanje života. Devalvacija novca i skupoća, podmitljiva administracija, nezasitnost spahiskog činovništva, špekulacija i bezobzirnost u postupanju prema feudalnim podložnicima izraz su jednog agoničnog stanja poretka koji se borio za opstanak pod udarcima Francuske revolucije i prodiranja kapitalističkih elemenata u feudalnu organizaciju društva.« (*Pokret moslavačkih seljaka 1815—16. godine*. Istoriski glasnik 2, Beograd 1956, str. 3.)

Na ovoj širokoj osnovi seljački pokreti postaju razumljiviji, a razlike među njima i razlike u njihovoj agrarnoj podlozi samo doprinose jačem i reljefnijem osvetljavanju smisla celokupnog zbivanja na selu od sremskog Vognja do moslavačkog Potoka.

Karaman se slaže sa mnom da je povećanje radne rente (robote, kuluka) jedan od glavnih uzroka seljačkih pokreta početkom XIX st., iako ja ne zapostavljam ni druge i dajem im odgovarajuće mesto. A taj uzrok — robota — postojao je kako u Sremu tako i u Slavoniji, pa i u Moslavini, i u Ugarskoj uopšte (o tom za Ugarsku videti knjigu P. Ž. Pach, *Pervonačaljnoje nakopljenije kapitala v Vengriji*, Budapeštini 1952) Zapravo, ceo pokret u Požeškoj županiji 1815. jeste u znaku otpora protiv robote (vidi moju knjigu str. 113, 115, 116, 122, 123, 155, 161, 162, 167, 168, 178, 192, 201) i ja mislim da ga s pravom možemo nazvati seljačkim štrajkom — obustavom rada odnosno robote, radne rente. Robota je jedan od uzroka i u pokretu Moslavčana 1815-16, kao što se vidi iz moje pomenute studije (str. 5, 6, 7, 11, 12, 15, 17). Prirodno je pak da se robota najjasnije ocrta u Sremu kao žitorodnom i vinogradarskom području, a da u Slavoniji uz nju skoro ravnopravno figuriraju žirovina, šuma i paša.

Činjenica je da je slavonski agrar još nedovoljno proučen i da ja o njemu nisam mogao reći onoliko kao o sremskom kojim sam se u vreme pisanja disertacije više bavio. Ali, neke osnovne činjenice, pored rečenog o roboti, govore o zajedničkim crtama u ekonomisanju slavonskih i sremskih vlastelinstava u tom vremenskom razdoblju. O oduzimanju i promeni zemlje pri regulacijama i inače govore podaci u mojoj knjizi (str. 113, 116, 152, 155), a o povećavanju — ne smanjivanju — broja sesija svedoče podaci na svim slavonskim veleposedima, uključiv i Valpovo. Naveo sam podatke o žitnoj trgovini u Sremskoj i Virovitičkoj županiji i citirao Kempfa koji konstatuje baš za grofa Jankovića-Daruvarskog, na čijim se posedima odigrao seljački pokret 1815, da je »produkte žitarica barem popetostručio« (isto, 14—15). Nedavno je baš Karaman pokazao da je prodaja žitarica bila jedna od dve glavne stavke u prihodima Kutjevačkog vlastelinstva u Požeškoj kotlini (*O gospodarskom položaju podržavljenih crkvenih posjeda u Hrvatskoj potkraj 18. stoljeća*. Arhivski vjesnik III/1960, str. 363).

Zbog svega rečenog smatram da unošenje seljačkog pokreta u Požeškoj županiji nije poremetilo tematsko jedinstvo moje disertacije, nego naprotiv, da ju je znatno obogatilo i omogućilo da se sagleda skoro ceo lanac, a ne samo pojedina karika seljačkog agrarno-socijalnog gibanja u Slavoniji i Sremu početkom XIX stoleća.

2. Karaman se ne slaže sa mnom da je »u razdoblju 1785—1840 osnovna proizvodna snaga, stanovništvo, bila u stagnaciji odnosno u minimalnom porastu«, a ne slaže se ni sa uzrocima kojima ja objašnjavam tu činjenicu (iako ih i ne poriče). Moram priznati da bih se ja danas, šest godina posle pisanja svoje teze, ograničio samo na Sremsku županiju sa ovim sudom, a ne na celu Slavoniju kao što sam tada učinio. Karaman smatra »da je seljački živalj brže rastao nego njegova selišna zemlja« i govori samo o *relativnoj* stagnaciji stanovništva, i to u odnosu na porast tokom XVIII stoleća. Iz moje knjige proizlaze nešto drugačiji zaključci kad se radi o Sremu. Naime, broj selišnih posjeda na najvećim sremskim spahilucima, Iločkom i Rumskom, povećan je baš u vremenu od 1780. do 1807. za dva do tri puta (vidi str. 68) a broj je sta-

novnika u periodu 1785—1815. porastao samo za 16%. Posle 1807-10. sesionalni posed stagnira, a stanovništvo raste do 1827, opada od 1828. do 1834, pa opet raste do 1848, kao što pokazuje donja tabela:

God.	Stan.	God.	Stan.
1785.	81436	1834.	92560
1815.	94536	1841.	96058
1827.	100259		

(Podaci prema popisima Sremske županije u Drž. arhivu u Zagrebu.)

Kad se uporede podaci iz 1815. i 1841, onda se vidi da je stanovništvo bilo ne samo u relativnoj nego i u apsolutnoj stagnaciji, a ako se uporedi stanje iz 1785. sa stanjem u 1841, onda se tu može govoriti samo o minimalnom porastu (17,9%), kao što sam tvrdio u svojoj knjizi, propustivši da se ograničim samo na Sremsku županiju.

Da je XVIII stoleće bilo dinamičnije od prve polovine XIX u pogledu porasta stanovništva i zemljišnog poseda, Karaman i ja potpuno se slažemo, kao i u tome da se tu više radilo o kolonizaciji nego o prirodnom priraštaju stanovništva. Teže je odgovoriti na pitanje koje on postavlja: zašto je podkraj XVIII st. počeo da jenjava taj priliv stanovništva putem kolonizacije. Mislim da bi odgovor trebalo tražiti s jedne strane u ratovima koje je Austrija vodila od 1788. do 1815, zbog kojih nije imala ni vremena ni sredstava za produžavanje planske kolonizacije koju je vršila tokom ranijih decenija, a s druge strane, trebalo bi imati u vidu izvesno sređivanje prilika u Srbiji od Kočine Krajine do dolaska dahija. Ekonomsko snaženje srpskog sela u Beogradskom pašaluku imalo je za posledicu vraćanje većine emigranata iz Austrije u Srbiju posle povremenih prebegavanja uoči Prvog ustanka, a oslobođenje Srbije 1804-15. uticalo je na prestanak iseljavanja iz nje i počelo da pokreće Srbe iz Srema i Banata na emigriranje u Srbiju. Pored toga, emigranti iz Srbije i Bosne imali su dosta rđavo iskustvo sa austrijskim vlastima i spahijama, pa su se vraćali u Tursku posle objavljivanja amnestije ili posle poruka turskih feudalaca da će im olakšati dažbine i ostaviti ih na miru. (O tom govori slučaj pomenut u mojoj knjizi na str. 178. Detaljno o emigraciji iz Bosne i Srbije 1785—1817. pišem na drugom mestu). Posebno je, još nedovoljno istraženo pitanje kako su sremsko-slavonske spahije gledale na kolonizaciju s obzirom na svoje ekonomisanje u ovom periodu. Iz niza akata Sremske županije od 1780. do 1802. mogao sam se uveriti u stalan otpor spahiluka da primaju nove koloniste, pod izgovorom da su svu zemlju izdelili svojim podložnicima, a kad su u pitanju zanatlije, odgovaraju da ih ima i previše.

3. Kad je u pitanju Srem, ne bih se složio sa mišljenjem Karamana da je za seljaka skok cena žitarica bio samo od štete jer je žito morao kupovati za ishranu i seme. U Sremu, u normalno rodnim godinama seljak nije morao da kupuje žito ni za prehranu ni za seme (ukoliko mu je seme trebalo, dobijao ga je u naturi od spahije, a tako ga je i vraćao), a njegova tržna proizvodnja poticala je ne samo od stočarstva (prvenstveno svinja), nego i od gajenja kukuruza koji su stočni trgovci, domaći i srbijanski kupovali u većim količinama preko cele godine.

4. U svom napisu Karaman je pokrenuo i vrlo interesantno pitanje o inkvilinima (seljacima odnosno zanatlijama bez selišne zemlje), njihovom broju i udelu u razvitku feudalnog poseda. Što se tiče Bićanićevih podataka za Srem, koje Karaman pominje, ja bih primetio da se oni ne mogu uzeti kao merodavni za celu Sremsku županiju, jer se odnose samo na Nuštarsko i Vukovarsko vlastelinstvo, a potiču tek iz 1848. Bez rezervi ne bih mogao primiti Karamanov sud da je »nesumnjivo broj bezzemljaša u vojvođanskim krajevima bio veći nego u zapadnijim, slavonskim područjima«. Ukazao bih samo na činjenicu da je na Rumskom spahiluku 1848. bilo manje inkvilina-bezzemljaša nego na Nuštarskom i Daljskom spahiluku, a i podaci za niz sela u Bačkoj tokom druge polovine XVIII st. ne govore o većem broju inkvilina u njima (up. moj prikaz socijalno-ekonomske istorije Vojvodine u drugoj knjizi Istorije Jugoslavije, Zbornik MS 31).

Karamanu se čini »da raspoložive radne snage bezzemljaša početkom 19. stoljeća na slavonskom terenu u većem obimu nije bilo jer u protivnom ne bi povećanje alodijalnog gospodarenja u tolikoj mjeri urodilo pritiskom na radnu snagu seljaka-kmetova«. (Ako se ovo odnosi i na Požešku županiju kao sastavni deo Slavonije, onda i to govori u prilog povezivanja seljačkog pokreta u njoj sa pokretima u Sremskoj i Virovitičkoj županiji, kao što sam učinio u pomenutoj knjizi!) Sa ovim pitanjem ja još nisam načisto, ali bih ipak konstatovao da broj seljaka bez sesionalne zemlje i onih sa $\frac{1}{8}$ — $\frac{2}{8}$ sesije, koje i Karaman opravdano svrstava u sirotinju upućenu na nadnicu, nije bio tako mali kao što on misli. Broj inkvilina na Iločkom spahiluku — koji on, prema mojoj »Građi...« str. 112 ceni na 87 — predstavlja zapravo samo inkviline sela Vizića, koje je od davnine bilo inkvilinsko u celini, iako su seljaci u njemu imali zemlje kao i ostali spahijski podložnici. Njihov inkvilinat bio je u ovom slučaju lakši oblik podložništva (plaćaju samo 3 for. 24 kr. takse, a ne terestral i 48 robota) preostao kao privilegija zbog ranije obaveze prenošenja spahijskih pisama i vršenja pandurske službe na spahiluku. U stvari, u pomenutoj tabeli inkvilini Iločkog spahiluka uopšte nisu navedeni, iako njihov broj neće biti sasvim neznatan, sudeći po onom što nam je poznato iz drugih izvora.

Činjenicu o porastu robotnog pritiska na seljaka-sesionalca ja ne bih objašnjavao samo malim brojem bezzemljaša, pogotovo ako njima pribrojimo i seljake sa $\frac{1}{8}$ i $\frac{2}{8}$ sesije i sezonske radnike koji su prelazili u ove krajeve iz Bačke i Baranje. Meni se čini da je u toj stvari od isto tolikog, a možda i većeg značenja pomanjkanje novčanog kapitala u rukama feudalnih zemljoposjednika, pomanjkanje novca da se plati veća količina bezzemljaške najamne radne snage koja je u ovim krajevima bila znatno skuplja nego u drugim delovima Ugarske. Izgleda mi da je pomanjkanje kapitala na koje Pach ukazuje u Mađarskoj, bilo i kod nas uzrok usporenom privrednom razvitku i preobražaju feudalnog u kapitalistički veleposed, a to je imalo za posledicu povećanje zahteva za robotom kao radno-naturalnim podavanjem seljaka-sesionalca.

5. Karamanova razmatranja o regulisanju robote intimatom iz 1810. i pregled utroška robote na pojedinim vlastelinstvima smatram kao vrlo uspela i kao dopunu i razradu rezultata do kojih sam i ja došao u svojim radovima. S tim u vezi on je postavio pitanje koje traži određen odgovor: da li se može

verovati spahijskim knjigama o roboti, od čega sam se ja ponešto ograđivao u svojoj knjizi. Iako prihvatam njegovo obrazloženje, ja bih ipak i nadalje zadržao malu dozu rezerve jer se mora računati i sa zloupotrebama spahijskih činovnika (o čemu toliko govore seljačke tužbe), o rđavoj evidenciji polupismenih išpana i seoskih knezova. Razliku u pogledima spahije i seljaka na »prekobrojnu« robotu prikazao sam u primedbi na str. 94, pri čemu i nadalje ostajem.

6. Najzad, ostaje pitanje koje proizlazi iz Karamanovog napisa o tom da li brži razvitak alodijalne privrede sremsko-slavonskih vlastelinstava počinje u vremenu od 1801—1806. ili jednu-dve decenije ranije, kao što misli većina historičara. To pitanje zaslužuje posebnu obradu vlastelinskih arhiva, ukoliko su sačuvani, a to je zadatak koji nam tek predstoji. Razvitak vlastelinstva Valpovo, na koje se Karaman poziva, govori u gornjem smislu, a slično izgleda i sa Sidskim vlastelinstvom. Što se tiče Rumskog i Iločkog pa izgleda i Nuštarskog i Čalmanskog, brži razvoj alodijalnog gospodarstva mogao bi se datirati nešto ranije — od kraja 80-tih godina, jer je tada Austrija zbog predstojećeg rata s Turskom (1788-91) počela u ove krajeve da upućuje veće vojne snage koje je trebalo snabdevati iz lokalne, sremske-slavonske i bačko-banatske žitne i stočne proizvodnje. U to sam se uverio proučavajući akta Sremske županije 1780-90. o čemu ću uskoro pisati na drugom mestu. U svakom slučaju ostaje i nadalje činjenica o življenju gibanju u spahijskom ekonomisanju početkom XIX st. u vezi sa žitnom i stočnom konjunkturuom nastalom zbog austro-francuskih ratova.

Mislim da iz Karamanovog napisa i mojih razjašnjenja jasno proizlazi koliko je još potrebno raditi na proučavanju sremsko-slavonskog agrara tokom XVIII i XIX st., a to još u većoj meri vredi za hrvatske i bačko-banatske agrarne prilike o kojima imamo samo opšte i površne predstave.

Slavko Gavrilović

O JEDNOJ »NAUČNOJ« DISKUSIJI

Očekivala sam da će se nakon moje recenzije Mandićeva posljednjeg rada (HZ XIII, 1960, str. 303—318) razviti interesantna diskusija, koja bi najzad mogla pridonijeti rješavanju stoljetnog problema tzv. »pacta conventa«. Jer to je zaista u čitavoj stvari najvažnije! Upravo nazor da već jednom valja završiti s tim besplodnim natezanjima koja su zaostala iz starije historiografije nameće potrebu za konačnom diskusijom. Svatko, naime, mora priznati da hrvatska historiografija ima zaista mnogo prećih poslova od izbacivanja pravničkih konstrukcija koje su nastale u dalekoj prošlosti. Tã dovoljno bi bili prsti na ruci da se nabroje prilozi iz ekonomske problematike u hrvatskoj historiografiji. A da se u teorijama o društvenom razvitku nalazimo u mnogom pogledu još na temeljima Račkoga, to tvrdi i sam Mandić (HZ V, 1952, str. 138). Dakle, ako ipak dopuštamo sebi tu raskoš u rasipavanju dragocjene energije, onda to ne činimo iz ličnih, političkih ili sličnih pobuda, nego iz iskrene želje da se riješimo »zaostataka«. Ali, u naučnoj diskusiji — takvoj

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

OLEG MANDIĆ

JAKŠA RAVLIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV SIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV SIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB